

Smjernice za praćenje prava djece u osnovnoškolskom obrazovanju u Mostaru

Ovaj dokument je napravljen uz finansijsku podršku Evropske unije, u okviru projekta "Promovisanje i zaštita prava ugrožene djece". Sadržaj dokumenta je isključiva odgovornost Centra za psihološku podršku „Sensus“ i ne predstavlja nužno stavove Evropske unije.

Centar za psihološku podršku "Sensus" je strukovna nevladina organizacija čiji je cilj poboljšanje psihosocijalnog razvoja, pružanje podrške i osiguravanje edukacije za djecu, mlade i odrasle, kroz preventivni, interventni, savjetodavni i radioničarski rad.

NAŠA MISIJA: Centar za psihološku podršku čvrsto vjeruje u zajednicu koja aktivnim učešćem ispoljava svoje pune potencijale i time omogućava jednaka prava, slobode, obrazovne i socijalne prilike za sve građane Mostara.

Partnerska organizacija: Humanitarna organizacija „Altruist" Mostar

„Smjernice za praćenje prava djece u osnovnoškolskom obrazovanju u Mostaru"

Maj 2020.

Autor: Centar za psihološku podršku „Sensus"

Put za Opine 7, 88000 Mostar

e-mail: cpp.mostar@gmail.com

web: cppmostar.com

SADRŽAJ

I. O projektu	3
II. Uvod	4
III. Svrha i cilj smjernica izrade smjernica.....	5
IV. Stanje, preporuke i smjernice za zaštitu i praćenje prava djece u osnovnoškolskom obrazovanju.....	10
V. Odgovorni za zaštitu i poštivanje prava djece.....	27
VI. Literatura	29
VII. Prilozi.....	30
A. Pregled zakona iz oblasti obrazovanja	
B. Pregled ustava u Bosni i Hercegovini	
C. Konvencija o pravima djeteta	

I. O projektu

Analiza „Zaštita dječijih prava u osnovnoškolskom obrazovanju u Mostaru – trenutna situacija" dio je aktivnosti koje provodi Centar za psihološku podršku „Sensus" u partnerstvu sa HO „Altrust" Mostar u okviru projekta „Jednaka prava, jednako obrazovanje".

Opći cilj projekta je: Podrška demokratiji i rješavanje prava kroz promicanje, zaštitu i ostvarivanje dječijih prava, uz podršku civilnog društva i vladinih organizacija.

Specifični cilj projekta je: Poboljšati kapacitete neformalne mreže „Zajednička priča" za potrebe bavljenja pitanjima zaštite dječijih prava u osnovnoškolskom obrazovanju.

Rezultati projekta:

1. Uspostavljen mehanizam za praćenje prava djece u osnovnom obrazovanju.
2. Kreirane smjernice za praćenje dječijih prava u osnovnoškolskom obrazovanju u Mostaru.

Analiza „Zaštita dječijih prava u osnovnoškolskom obrazovanju u Mostaru – trenutna situacija" usmjerena je na istraživanje zaštite prava marginaliziranih skupina, nacionalnih manjina - djece romske populacije.

II. Uvod

Pravo na obrazovanje predstavlja jedno od temeljnih ljudskih prava i, kao takvo, sadržano je u više međunarodnih dokumenata od posebnog značaja, te domaćih pravnih i političkih dokumenata u BiH, kojima se ono garantira svim ljudima. Pravo na obrazovanje nalazi se u grupi ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava, što se očituje u njegovoj prirodi i karakteristikama, posebno u odnosu na obaveze države.

Fokus u ovim smjernicama usmjeren je na osnovno obrazovanje, odnosno na poštivanje prava djece u osnovnoškolskom obrazovanju.

Osnovno obrazovanje je obavezno i besplatno za svu djecu. Dostupnost osnovnog obrazovanja ogleda se u obavezi država da osiguraju prilagođavanje obrazovnog sistema svakom djetetu.

Svako dijete ima pravo na osnovno obrazovanje, a onemogućavanje na bilo koji način dostupnosti obrazovanja predstavlja diskriminaciju djeteta.

Pristupačnost obrazovanja podrazumijeva promociju jednakosti u ostvarivanju prava na obrazovanje, bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi. Obrazovanje je vrlo često od ključnog značaja za ostvarivanje prava iz drugih oblasti

Svako kršenje i uskraćivanje prava na obrazovanje negativno utječe na razvoj ljudske ličnosti, što vodi ka društvenoj i ekonomskoj stagnaciji, te slabljenju demokratije, duhovnog i intelektualnog razvoja i narušavanju mira i sigurnosti. Zbog toga je ostvarivanje prava na obrazovanje, kao osnovno pravo svakog djeteta, što znači i zaštita i praćenje tog prava u BiH neophodno uskladiti sa međunarodnim dokumentima i zakonskim odredbama o dječijim pravima u Bosni i Hercegovini.

Za poštivanje prava djeteta u osnovnoškolskom obrazovanju važno je uključivanje svih segmenata društva, svih raspoloživih resursa vladinog i nevladinog sektora, porodica i pojedinaca s ciljem što snažnijeg djelovanja, kako bi se poboljšali uslovi u interesu razvoja djeteta. A to podrazumijeva intersektoralan i multidiscipliniran pristup i osmišljavanje akcija koje će biti usmjerene na poštivanje prava djece u osnovnoškolskom obrazovanju, s fokusom na najranjivije skupine djece: djeca sa poteškoćama u razvoju, djeca romske populacije, djeca migranti

Iz perspektive ljudskih prava, kvalitet društva se mjeri po tome kako se ono odnosi prema svojim najugroženijim i marginalizovanim grupama.

III. Svrha i cilj izrade smjernica

Nakon izrade analize pod nazivom „Zaštita dječijih prava u osnovnoškolskom obrazovanju u Mostaru” javila se potreba za kreiranjem Smjernica za praćenje dječijih prava u osnovnim školama u Mostaru.

Cilj kreiranja Smjernica je poziv svim segmentima društva, vladinom i nevladinom sektoru, zajednicama, porodicama i pojedincima, školama, donosiocima odluka u čijoj je nadležnosti direktno ili indirektno osiguranje ostvarivanja i zaštite prava djeteta.

Smjernice su pripremljene da posluže kao sredstvo i vodič svim značajnim drugima koji mogu uticati na osiguravanje i zaštitu prava svakog djeteta kako bi imalo jednakopravan pristup osnovnom obrazovanju!

Smjernice bi trebale biti poticaj i poziv da princip najboljeg interesa djeteta bude prioritet, posebno se usmjeravajući na osjetljive i ranjive skupine djece: djeca sa poteškoćama u razvoju, djeca manjina – djeca romi, djeca u pokretu i migracijama, djeca žrtve vršnjačkog nasilja

Smjernice koje ćete pročitati nastavak su kreirane analize u kojoj su detaljno opisani međunarodni standardi i zakonodavstvo u oblasti zaštite dječijih prava kojih je država Bosna i Hercegovina potpisnica, a da bi se moglo pratiti ostvarivanje nekog prava važno je da dobro poznajemo međunarodne standarde i zakonodavstvo.

Među prvim dokumentima o ljudskim pravima i temeljnim slobodama izdvaja se **Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima** (1948), s obzirom na to da je poslije Drugog svjetskog rata došlo do spoznaje da nije moguće zaštititi mir u svijetu bez obaveze “unapređivanja i podsticanja poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda za sve, bez obzira na rasu, spol, jezik ili vjeru” (član 1. Povelje UN-a).

Po prvi put uvodi se i pravo na obrazovanje, gdje se navodi da “svako ima pravo na obrazovanje... a ono treba da unapređuje razumijevanje, toleranciju i prijateljstvo među svim narodima, rasnim i vjerskim skupinama (član 26. Univerzalne deklaracije).”

Konvencija o pravima djeteta (1989) je sporazum kojega su usvojili Ujedinjeni narodi 20.novembra 1989. Konvenciju je prihvatilo 196 zemalja svijeta, a među njima i Bosna i Hercegovina. Konvencija sadrži obaveze koje su države potpisale kako bi zaštitile djecu, te zajednički odredile šta treba učiniti da bi svako dijete raslo i razvijalo se u odraslu osobu.

Konvencija o pravima djeteta iz 1989. godine ističe posebnu zaštitu djece, definiše dobnu granicu i utvrđuje građanska, socijalna, ekonomska, zdravstvena, politička i kulturna prava djece.

Pravo na obrazovanje potvrdila je upravo Konvencija o pravima djeteta (1989) koja tretira pravo na osnovno, srednje, opće, stručno i visoko obrazovanje (član 28. KPD), dok se član 29.1 bavi daljnjim usmjerenjem obrazovanja djeteta.

Bosna i Hercegovina je ostvarila izvjestan napredak u zaštiti dječijih prava, prvenstveno u pogledu usklađivanja zakonodavnog okvira sa Konvencijom o pravima djeteta i donošenja strateških dokumenata.

Kada je u pitanju obrazovanje i zaštita dječijih prava u obrazovanju potrebno je još rada, ulaganja, zalaganja, zagovaranja svih segmenata društva za kvalitetno obrazovanje ranjivijih članova našeg društva, djece kojoj je potrebna dodatna podrška kako bi bez poteškoća bila jednaka u obrazovanju.

Ovaj dokument usmjeren je i na preporuke čijom bi primjenom dječija prava u obrazovanju bila vidljivija, sigurnija, jasnija, zaštićenija, čija bi realizacija otvorila vrata jednakog obrazovanja za svu djecu.

Osnovno obrazovanje

Cilj osnovnog obrazovanja je da potiče cjelovit i harmoničan intelektualni, moralni, fizički, emocionalni i socijalni razvoj samosvjesnog i nezavisnog, inicijativnog i odgovornog učenika, spremnog da uči, razvija, brani i sa drugima usaglašava svoje stavove, sposobnog da nastavi školovanje, da pronalazi i primjenjuje znanja, da kreativno misli i stvara.

Osnovni zadatak osnovnog obrazovanja je da se omogući da svaki učenik ovlada znanjima i vještinama, koje se mogu međusobno povezivati i primjenjivati u daljnjem školovanju i u svakodnevnom životu, zadovoljavajući svoje razvojne potrebe i potrebe društva, a poštujući jednako pravo pristupa i jednake

mogućnosti svakog pojedinca, bez diskriminacije po bilo kojem osnovu. Potrebno je u procesu obrazovanja koristiti savremene nastavne planove i programe, kooperativne i interaktivne metode učenja i objektivno ocjenjivanje učenika, siguran i pravilan izbor najadekvatnijih mjera, ovisno o školi, te osigurati ravnopravan tretman svakog djeteta, bez obzira na to da li se školuje u gradu ili selu.

Posebno je važno dalje poticati i razvijati inkluziju djece sa poteškoćama u razvoju u postojeći obrazovni sistem. Inkluzija djece sa poteškoćama u razvoju podrazumijeva osiguravanje odgovarajućih finansijskih i ljudskih resursa i ciljanu edukaciju nastavnog kadra, koji bi bio u mogućnosti pružiti adekvatnu podršku ovoj djeci.

Još jedan od zadataka je da društvo, a posebno škola, uspostavi aktivan i stimulativan odnos prema nadarenim i talentiranim učenicima, kao važnom resursu za razvoj. To bi trebalo postići uspostavom sistema utvrđivanja takvih učenika i njihovog praćenja, te većeg učešća, doprinosa i podrške škole, lokalne zajednice i relevantnih institucija na svim nivoima.

Posebnu pažnju potrebno je obratiti na postojeće studijske programe za buduće nastavnike i stručne saradnike, te stvoriti uslove za donošenje boljih programa, usaglašenih sa savremenim procesima obrazovanja i aktuelnim potrebama društva. Posebno važan segment je uspostava kontinuiranog stručnog usavršavanja nastavnika i stručnih saradnika u cilju unapređivanja njihovih sposobnosti i kompetencija, te proširivanja njihovog znanja radi veće efikasnosti u radu i boljeg kvaliteta odgojno-obrazovnog procesa.

Bez navednog teško je pratiti potrebe i prava svih učenika, a svaki vid nepoštivanja prava predstavlja diskriminaciju.

Šta je diskriminacija?

Diskriminacija je pojam koji se često pogrešno upotrebljava za označavanje svakog oblika kršenja ljudskih prava. Diskriminacija je kršenje određenog prava, a to je pravo jednakog tretmana, koje se ne poštuje u oblasti zaštite i osiguranja nekog od prava u bilo kojoj oblasti života. Zbog toga, bez obzira na navedeni osnov, diskriminacija može biti direktna ili indirektna.

U širem smislu, diskriminacija podrazumijeva nejednako postupanje prema drugoj osobi ili grupi osoba, nejednaka prava, odnosno nedavanje jednake šanse i mogućnosti u odnosu na drugu osobu ili grupu osoba.

Član 2. Zakona o zabrani diskriminacije u BiH sadrži definiciju diskriminacije:

„ (1) Diskriminacijom se, u smislu ovog Zakona, smatra svako različito postupanje, uključujući svako isključivanje, ograničavanje ili davanje prednosti zasnovano na stvarnim ili pretpostavljenim osnovama

prema bilo kojoj osobi ili grupi osoba i onima koji su s njima u rodbinskoj ili drugoj vezi na osnovu njihove rase, boje kože, jezika, vjere, etničke pripadnosti, invaliditeta, starosne dobi, nacionalnog ili socijalnog porijekla, veze s nacionalnom manjinom, političkog ili drugog uvjerenja, imovinskog stanja, članstva u sindikatu ili drugom udruženju, obrazovanja, društvenog položaja i spola, seksualne orijentacije, rodnog identiteta, spolnih karakteristika, kao i svaka druga okolnost koja ima za svrhu ili posljedicu da bilo kojoj osobi onemogućí ili ugrožava priznavanje, uživanje ili ostvarivanje na ravnopravnoj osnovi, prava i sloboda u svim oblastima života.”

Diskriminacija postoji u svim situacijama kada dođe do: nepoštivanja, nepružanja i neispunjenja prava neke osobe ili grupe osoba.

- **Nepoštivanje prava:** pravo pojedinca ili grupe ugrožava se u situaciji kada se izbjegava uklanjanje mjera kojima se sprečava ili umanjuje uživanje prava;
- **Nepružanje zaštite:** u istom kontekstu treba prepoznati i situaciju, naprimjer, onu kad se uvedu mjere kojima se trećoj strani onemogućava ostvarivanje prava;
- **Neispunjenje prava:** situacija u kojoj se ne uvedu pozitivne mjere koje olakšavaju ostvarivanje prava ili ne uvedu mjere koje osiguravaju uživanje prava onim osobama koje nisu u mogućnosti ostvariti svoja prava zbog smetnji koje su izvan njihove kontrole.

U oblasti obrazovanja, antidiskriminacijska odredba sadržana je u okvirnim zakonima kojima je regulirano predškolsko, osnovno, srednje i visoko obrazovanje, te u svim zakonima koje su donijele nadležne obrazovne vlasti u entitetima, kantonima i Brčko distriktu BiH.

Moguće pojave diskriminacije u obrazovanju:

Na osnovu standarda utvrđenih međunarodnim i domaćim pravnim okvirom za zaštitu od diskriminacije u oblasti obrazovanja, te elemenata koji ukazuju na diskriminaciju, moguće je prepoznati sljedeće pojave:

- a.** kada se na bilo koji način osporava bilo kojoj osobi ili grupi osoba pristup bilo kojoj vrsti ili stepenu odgoja i obrazovanja, i to zbog ličnog svojstva ili pripadnosti te osobe ili grupe osoba;
- b.** kada se ograničava bilo koja osoba ili grupa osoba na niži odgojno-obrazovni standard zbog ličnog svojstva ili pripadnosti te osobe ili grupe osoba, ili se osoba ili grupa osoba prevode u viši odgojnoobrazovni standard, a da nije savladao/la nastavni program iz nižeg;
- c.** u slučajevima dovođenja bilo koje osobe ili grupe osoba u položaj koji je nespojiv s ljudskim dostojanstvom;

d. odvajanje, razdvajanje socijalnih grupa radi posebnog društvenog tretmana i na osnovu rasne, etničke, vjerske ili socijalno-ekonomske pripadnosti, ili izdvajanje razvojno ometene djece iz redovne nastave u posebno organiziranu nastavu za njih, kada nisu ispunjeni osnovni standardi za poseban tretman;

e. provedba procesa i mjera kojima se pojedinci ili etničke grupe asimilacijskim jezičkim obrazovanjem i kulturom stapaju u preovladavajuću društvenu grupu;

f. osnivanje ili održavanje odvojenih odgojno-obrazovnih sistema ili ustanova za osobe ili grupe osoba, izuzimajući slučajeve predviđene Konvencijom protiv diskriminacije u obrazovanju.

Iako je Bosna i Hercegovina učinila jako mnogo i značajan napredak u zaštiti djece od diskriminacije, ipak prema mnogim analizama a trenutnoj situaciji u obrazovanju, potrebno je raditi još, usmjeravati kapacitete i finansijske resurse ka zaštiti prava najugroženijih i marginalizovanih grupa, kao što su djeca sa invaliditetom, djeca iz manjina uključujući romsku djecu, djeca pogođena migracijama

IV. Stanje, preporuke i smjernice za zaštitu i praćenje prava djece u osnovnoškolskom obrazovanju

Pravo na obrazovanje ne može se ostvariti izolirano od ostalih ljudskih prava, što znači da je za njegovo ostvarivanje e potreban holistički pristup. Osiguravanje nediskriminacije u pristupu i pohađanju presudan je uspjeh implementacije bilo kojeg obrazovnog sistema. To se odnosi na obavezu država da osiguraju poštivanje načela jednakosti u svim aspektima prava na obrazovanje.

Članak 28. Konvencije o pravima djeteta na obrazovanje i članak 29. o ciljevima obrazovanja usko su povezani s opštim načelima nediskriminacije CRC-a, poštovanjem najboljeg interesa djeteta, pravom na život, opstanak i razvojem i poštovanjem za stavove djeteta. Jedan od osnovnih zahtjeva ljudskih prava je da države poduzmu sve mjere kako bi spriječile diskriminaciju. Jednako tako, obrazovni sistemi trebaju biti dostupni za svu djecu, bez diskriminacije po bilo kojem osnovu i treba poduzeti pozitivne korake da se uključe i najmarginaliziranije.

Da bi se ostvario jednak pristup osnovnom obrazovanju za svu djecu, s fokusom na najranjivije, obrazovne vlasti bi se trebale voditi slijedećim smjernicama:

1. SMJERNICA

- **Obrazovne vlasti imaju obavezu da poduzmu mjere koje imaju na raspolaganju, pored fizičke, ekonomske, osiguraju nediskriminatornu dimenziju, posebno prema najugroženijim društvenim grupama, besplatno i obavezno obrazovanje.**

U skladu sa navedenom smjernicom preporučuje se:

- Da nadležni organi u oblasti obrazovanja preciznije utvrde potrebe za finansijskim sredstvima, kojima će osigurati obavezno besplatno obrazovanje i uvođenje najviših standarda podrške.
- Da se kreiraju dugoročni i kratkoročni planovi modernizacije obrazovnih ustanova (rampe, lift, toalet za osobe sa poteškoćama u razvoju)
- Stvaranje uslova za veći stepen inkluzivnosti u obrazovanju, kreiranje i provođenje programa za najugroženije društvene grupe i osiguravanje adekvatnog broja asistenata.

2. SMJERNICA

- **Obrazovne vlasti trebaju osigurati da se provode aktivne mjere kojima bi se poboljšalo učešće roditelja, učenika, studenata u radu i odlučivanju, te jačanje autonomije obrazovnih ustanova u zajednici.**

U skladu sa navedenom smjernicom preporučuje se:

- Da obrazovne vlasti donesu programe za roditelje i učenike, kao bi se istakla važnost učešća u radu školskih tijela i odlučivanju, što bi dovelo do njihove ravnopravnije zastupljenosti.
- Da se u postojećem pravnom okviru utvrde principi jednakog postupanja i usvoje efikasne procedure za zaštitu od diskriminacije u obrazovnim institucijama u slučaju prijave diskriminacije.

U okviru navedenih preporuke u cilju zaštite prava djeteta može da se prati slijedeće:

- Da li su u školama uspostavljeni školski odbori, vijeća učenika, vijeća roditelja, uključujući učešće i odlučivanje roditelja, učenika i zajednice?
- Da li je uspostavljena efikasna interna procedura za zaštitu od diskriminacije u odgojno – obrazovnim ustanovama?

3. SMJERNICA

- **Za zaštitu prava djece u obrazovanju značajno je raditi na unapređenju postojećeg Nastavnog plana i programa s naglaskom na nediskriminatorni pristup.**

U skladu sa navedenom smjernicom preporučuje se:

- Da obrazovne vlasti, u okviru Nastavnog plana i programa uvrste sadržaje koji se odnose na ljudska prava, poboljšanje tolerancije i razumijevanja, prema osnovama nediskriminacije i demokratije.
- Da se osigura dovoljno resursa za kontinuirani profesionalni razvoj i dodatno stručno usavršavanje i osposobljavanje postojećeg nastavnog kadra.
- Da se u okviru NPP napravi program sa sadržajima koji na nediskriminatoran način predstavljaju kulturu, tradiciju i historijsko naslijeđe nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini.

- Da se osigura dodatna nastava ili poseban nastavni plan i program, s ciljem uvažavanja potrebe nadarenih učenika, djece sa poteškoćama u razvoju, dodatna nastava za pripadnike nacionalnih manjina.
- Da, tamo gdje postoji potreba, osigura se pozicija referenta za obrazovanje Roma i izradom programa za podršku roditeljima unaprijede institucionalni kapaciteti, s ciljem većeg obuhvata obrazovanja romske djece.

U okviru navedenih preporuke u cilju zaštite prava djeteta može da se prati slijedeće:

- Da li se u školama u okviru nastavnog plana i programa izučavaju sadržaji koji, na nediskriminatoran način, predstavljaju kulturu, jezik, tradiciju i historijsko nasljeđe nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini?
- Da li je djeci romske populacije osigurano pravo na dodatnu nastavu, odnosno poseban nastavni plan i program kojim se uvažavaju njihove potrebe?
- Da li se osigurava realizacija obrazovnog programa prema mogućnostima svakog učenika i podrška djeci sa poteškoćama u razvoju?

4. SMJERNICA

- **Škole bi trebale unaprijediti sadržaje, propise i pravila kako bi se zaštitila prava sve djece, uključujući zaštitu od neprihvatljive komunikacije, s naglaskom na poticanje slobode izražavanja učenika uz poštivanja sve djece, naročito najugroženijih.**

U skladu sa navedenom smjernicom preporučuje se:

- Da škole unaprijede programe za zaštitu od neprihvatljivog načina komunikacije među djecom, nastavnim osobljem, naglašavajući slobodu izražavanja uz poštivanja sve djece, naročito osjetljivih skupina.
- Kreiranje programa i edukacija za nastavno osoblje i učenike naglašavajući komunikaciju koja uključuje asertivnost i pozitivnost, osiguravajući poštivanje načela jednakosti.

Sve navedeno usmjerno je ka sprječavanju diskriminacije i poštivanju prava svakog djeteta na osnovno pravo, a to jeste pravo na obrazovanja.

Osiguravanje nediskriminacije u pristupu i pohađanju presudan je uspjeh implementacije bilo kojeg obrazovnog sistema.

ICESCR identificira tri preklapajuće dimenzije pristupačnosti: nediskriminacija, fizička i ekonomska dostupnost.

Dostupnost obrazovanju znači – poštivanje i omogućavanje svoj djeci osnovno obrazovanje koje treba biti besplatno, jednakopravno, sigurno, bez fizičkih barijera, bez razlikovanja, temeljeno na jednakosti.

Prema Konvenciji o ljudskim pravima, obrazovanje je potrebno usmjeriti na razvoj ljudskih prava i temeljnih sloboda, načela zapisnih u Povelji Ujedinjenih naoda i na razvoj poštovanja prema djetetovim roditeljima, njegovom kulturnom identitetu, jeziku i vrijednosti, za nacionalne vrijednosti u kojoj dijete živi i zemlje iz koje potiče, i za civilizacije koje se razlikuju od njegove vlastite.

Pored navednih smjernica koje bi trebalo pratiti za sve učenike, u ovom dokumentu posebnu važnost ćemo usmjeriti na poštivanje prava romske djece, djece sa poteškoćama, djece pogođene migracijama, djece koja su izložena diskriminaciju, čak i skrivenim i nesvjesnim vidovima diskriminacije.

U nastavku, uzimajući u razmatranje i prethodne smjernice posebnu pažnju ćemo usmjeriti navedenim skupinama djece uz preporuke i smjernice na koji način pratiti prava učenika u osnovnoškolskom obrazovanju.

DJECA ROMI

Romi su najbrojnija nacionalna manjina kako u Evropi, tako i u Bosni i Hercegovini. A istovremeno su i najugroženija skupina u društvu. Po svim relevantnim pokazateljima Romi se nalaze u izuzetno teškom socijalnom i ekonomskom položaju.

Pravo na obrazovanje jedno je od najvažnijih, ali i jedno od najugroženijih ljudskih prava romske nacionalne manjine. Pravo na obrazovanje je u tijesnoj vezi sa njihovim ekonomskim i političkim položajem u društvu. Romi su, uvijek bili u nepovoljnom položaju i nalazili su se na dnu njestvice ekonomskog i svakog drugog položaja u Bosni i Hercegovini.

Kako je već navedeno i u smjernicama o nediskriminatornom pristupu obrazovanju osnovna četiri elementa koja čine pravo na obrazovanje su: dostupnost, pristup, prihvatljivost i prilagodljivost, gdje se u Okvirnom akcionom planu o obrazovnim potrebama Roma/Romkinja (2018-2022) navodi da su upravo Romi u najvećoj mjeri marginalizovani. Otežavajuću okolnost predstavljaju i karakteristike današnje Bosne i Hercegovine, s velikom stopom nezaposlenosti. Dodatni problem u društvu predstavlja pasivna i aktivna diskriminacija romske nacionalne manjine, što posebno usložnjava ostvarivanje njihovog prava na obrazovanje i njegove osnovne funkcije.

U kreiranoj Analizi o zaštiti dječijih prava u osnovnoškolskom obrazovanju navedeni su međunarodni standardi i zakonodavstvo koji su važni za poštivanje i zaštitu ljudskih prava sa fokusom na prava djece

kojom se svaka država, potpisnica obavezuje za poduzimanje koraka u cilju primjene, zaštite i zabrane bilo kakvog vida diskriminacije u obrazovanju.

Obrazovanje se tretira posebnim Akcionim planom Bosne i Hercegovine o obrazovnim potrebama Roma, koji je revidiralo i usvojilo 2010. godine Vijeće ministara BiH, a na prijedlog Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH. Revidirani akcioni plan BiH o obrazovnim potrebama Roma (RAP) od 2010. godine se primjenjuje ali ne očekivanim intezitetom. Na državnom nivou nisu obezbijedena sredstva za njegovu implementaciju a rijetki su niži nivoi vlasti koji su u svojim budžetima obezbijedili finansijska sredstva za ove namjene. Vijeće ministara svake godine razmatra i usvaja godišnje izvještaje o izvršenju mjera iz RAP-a.

Zadnji „Okvirni akcioni plan o obrazovnim potrebama Roma/Romkinja u Bosni i Hercegovini" odnosi se na period od 2018. – 2022. godine i usvojen je na 155. sjednici Vijeća ministara Bosne i Hercegovine održanoj 25. septembra 2018. godine.

Potreba za kreiranjem Okvirnog akcionog plana o obrazovnim potrebama Roma/Romkinja u BiH 2018 – 2022) javila se nakon analiziranja podnesenih izvještaja Stručnog tima koji jednom godišnje prikuplja informacije o provedbi RAP-a i dostavlja ih Ministarstvu za ljudska prava i izbjeglice BiH, koje sačinjava izvještaj i podnosi ga Vijeću ministara Bosne i Hercegovine.

Vijeće ministara je usvojilo pet izvještaja o provedbi RAP-a, a pripremljen je i šesti izvještaj, u kojem se od nadležnih ministarstava obrazovanja pokušalo dobiti više informacija o izdvajanju budžetskih sredstava za provedbu.

Analizirajući podnesene izvještaje može se zaključiti da su nadležne obrazovne vlasti poduzimale određene aktivnosti na provedbi Cilja 1¹ i Cilja 2² koje se odnose na nabavku udžbenika, školskog pribora, na prevoz, užinu, stipendiranje određenog broja učenika te poduzimanje različitih stimulativnih mjera kojim bi se pospješilo redovno pohađanje nastave za romsku djecu , odnosno spriječilo da napuste školovanje.

Što se tiče škola u Mostaru učenici Romske nacionalnosti udžbenike dobivaju kroz aktivnosti nevladinih organizacija, a ne kroz uređene institucionalne procedure. Zbog čestih promjena autora i različitih izdanja udžbenika koji se koriste u školama ne postoje usklađene liste udžbenika i autora što otežava dodjelu udžbenika za sve ugrožene kategorije, uključujući i Romske učenike.

Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju HNK navodi da je obavezno osnovno obrazovanje i odgoj besplatno za svu djecu, što podrazumijeva potpuno osiguravanje uslova za slobodan pristup i sudjelovanje učenika u odgoju i obrazovanju, te postepeno osiguranje pristupa učenika besplatnim udžbenicima, priručnicima i drugom didaktičkom materijalu s kojim škola raspolaže. (Član 5.)

Ni iz jednog se izvještaja nije moglo zaključiti koji je stvarni procenat uključenosti romske djece koja nisu uključena u obavezno osnovnoškolsko obrazovanje – jer podaci o stvarnom broju romske djece u Bosni i Hercegovini nisu poznati.

Analiza je također pokazala da nadležna ministarstva nisu poduzela aktivnosti na provedbi mjera cilja koji zahtjeva očuvanje i pomoć u romskog jezika, kulture i historije.

Ministarstva obrazovanja nisu postigla napredak u osiguravanju finansijskih i pravnih mogućnosti radi angažovanja asistenata i medijatora romske nacionalnosti u školama, što bi znatno poboljšalo inkluziju romske djece u obrazovne sisteme.

Značajan korak za obrazovanje romske djece desio se početkom 2020. godine kada se krenulo sa kreiranjem Lokalnog akcionog plana o obrazovnim potrebama Roma/Romkinja na području HNK.

Da bih se osigurao nediskriminatoran pristup obrazovanju za svu djecu ključno je raditi na postojećim poteškoćama koje utiču na nejednak pristup sve djece obrazovanju, u ovim dokumentima fokusirajući se na najugroženije.

Preporuke:

- **Jačati saradnju između roditelja i škola s ciljem unapređenja kvalitete obrazovanja učenika Romske populacije**

Prema Okvirnom zakonu o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini (Članak 28.) prema kojem roditelji imaju obavezu da u interesu svoje djece i putem svojih predstavnika u školskim organima i tijelima i putem svojih asocijacija, na svim razinama odlučivanja sudjeluju u odlučivanju o pitanjima od značaja za rad i funkcionisanje obrazovnog sistema. Ovo podrazumijeva da se roditeljima ostavlja prostor za aktivno djelovanje i razvijanje partnerskih odnosa sa školom kao institucijom, što bi trebalo da u praksi rezultira unapređenjem sistema obrazovanja i vaspitanja djece u školama, a samim tim i unapređenjem i poštivanjem prava djeteta.

Za ostvarivanje napretka djece važna je saradnja i uključivanje roditelja u obrazovni sistem kroz zajedničku saradnju roditelja i institucija, uključujući školske stručnjake (direktore škole, stručne saradnika, i nastavnike).

- **Jačati saradnju između institucija koje se bave pitanjima Roma s ciljem unapređenja obrazovanja učenika romske populacije**

Nažalost, u praksi često nedostaje jasne komunikacije između institucija koje se bave pitanjima Roma. Da bi unapređenje obrazovanja proteklo što potpunije potrebno je da nadležne institucije imaju otvoren i partnerski odnos gdje stručni timovi mogu razmjenjivati ključne informacije vezane za učenike. Trenutna situacija u školama HNK podrazumijeva da učenici Romske nacionalnosti udžbenike dobivaju kroz aktivnosti nevladinih organizacija a ne kroz uređene institucionalne procedure.

Često puta se dešavalo da svi romski učenici kao marginalizovana skupina ne dobiju besplatne udžbenike zbog toga što se udžbenici dijele na osnovu školskih evidencija o učenicima u stanju socijalne potrebe koje se prikupljaju od strane škola. Također se dešavalo da Centar za socijalni rad donira školski pribor na osnovu vlastite evidencije. Što može implicirati da mnogi učenici romske populacije nisu dobili besplatne udžbenike i školski pribor.

Navedeni primjeri nameću potrebu za transparentnijim i jasnijim intersektorskim pristupom u kontekstu saradnje obrazovnim institucija sa relevantnim i značajnim vladinim i nevladinim sektorom.

- **Podržati individualizirani pristup nastavi u svjetlu koncepta inkluzivnog obrazovanja**

Ključni faktor inkluzivnog odgoja i obrazovanja jeste fleksibilnost, što znači da djeca uče različitom dinamikom. Ovo uključuje korištenje različitih metoda, poseban pristup u radu, metodici i tehnologiji, razumijevanje ocjenjivanja kao prilike za praćenje i razvoj djeteta, postojanje asistenata u nastavi ako se za tim ukaže potreba, te razvijen sistem vršnjačke i recipročne pomoći. Pored navedenog neophodna je saradnja s dostupnim resursima iz uže i šire zajednice da bi se odgovorilo različitim potrebama djece, njihovim kapacitetima i dinamiци razvoja. Naglasak je i na izgradnji pozitivnih stavova i eliminiranju stereotipa i predrasuda prema različitostima.

Uloga nastavnika, pogotovo u radu s djecom romske populacije, djecom sa poteškoćama u razvoju vrlo je važna i složena jer on treba:

- utvrditi osnovna pravila kako bi se stvorila radna atmosfera za grupu;
- osigurati pozitivno okruženje za učenje;
- u razgovoru s učenicima utvrditi individualne ciljeve učenja, pružiti svoje iskustvo i znanje kada se to od njega/nje traži;
- u nastavnom procesu ukloniti barijere za učenje, pratiti vrijeme, razviti ključne kompetencije učenika postavljanjem otvorenih pitanja;
- pružati konstruktivnu povratnu informaciju.

Osnova uspješnog rada je planiranje i priprema nastavnog procesa. Važno je istraživanje vlastite nastave radi unapređivanja odgojno-obrazovnog procesa i stvaranja ugodne i podsticajne atmosfere za učenike i nastavnike.

- **Raditi na uvođenju sadržaja o romskoj historiji i kulturi u postojeće nastavne planove i programe**

Za navedenu preporuku potrebno je definisati koji su sadržaji o romskoj historiji i kulturi integrisani u postojeće nastavne planove i programe, analizirati udžbenike i nastavne materijale, izraditi tematske cjeline i sadržaje koji se odnose na romsku historiju i kulturu bez stereotipa, raditi na izradi stručne literature o historiji i kulturi Roma.

DJECA SA POTEŠKOĆAMA U RAZVOJU

Na području Hercegovačko neretvanskog kantona, prema Popisu stanovništva iz 2013. godine ukupno 14.948 osoba s teškoćama u razvoju, gdje je 5.149 osoba sa teškoćama kretanja, od čega je 34 djece mlađe od 15 godina.

Prema dokument informaciji „Analiza stepena inkluzivnosti osnovnog obrazovanja u Federaciji BiH” koje je izradilo Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke dokaz je da Bosna i Hercegovina već dugi niz godina provodi aktivnosti s ciljem unapređenja stanja u Federaciji BiH u pogledu uključenosti i ravnopravnog učešća u obrazovnom procesu sve djece, a posebna se pažnja posvećuje poboljšanju uslova i mogućnosti obrazovanja za osobe sa poteškoćama u razvoju.

Inkluzija predstavlja pokret i borbu za ravnopravno učešće svih osoba u svakom segmentu društvenog života, bez obzira na spol, rasu, etničku i vjersku pripadnost, socijalno i kulturno porijeklo i status, porodični status, psihofizičke i druge lične osobine. Ona je utemeljena u svim relevantnim deklaracijama i konvencijama kojima se promovišu i štite ljudska prava i slobode.

Zakonski okvir za razvoj inkluzivnog osnovnog obrazovanja u Bosni i Hercegovini je uspostavljen donošenjem Okvirnog zakona o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini.

U članu 4. Okvirnog zakona se navodi: „**Svako dijete ima jednako pravo pristupa i jednake mogućnosti učešća u odgovarajućem obrazovanju, bez diskriminacije na bilo kojoj osnovi**”.

Član 19. Okvirnog zakona propisuje sljedeće: „**Djeca i mladi s posebnim obrazovnim potrebama stižu obrazovanje u redovnim školama i prema programima prilagođenim njihovim individualnim**

potrebama." Individualni program, prilagođen njihovim mogućnostima i sposobnostima, izradit će se za svakog učenika, uz obavezno određivanje defektološkog i logopedskog statusa.

Hercegovačko – neretvanski kanton je jedan od sedam kantona koji su usvojili posebne pravilnike kojima se bliže uređuje obrazovanje učenika sa poteškoćama u razvoju. Što je još jedan od koraka koje ovaj kanton čini za unapređenje inkluzivnog obrazovanja.

Izvješće Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke iz 2015. godine kaže:

- 186 djece sa raznim vrstama teškoće u Hercegovačko – neretvanskom kantonu pohađa redovno osnovno obrazovanje.
- Podršku koju dobijaju nastavnici u realizaciji inkluzivnog obrazovanja nije značajno zadovoljavajuća.
- Nema školskih timova za inkluzivno obrazovanje, nema asistenata u nastavi, u pripremama su mobilni stručni timovi. Nastavnici imaju podršku u vidu edukacija, radionica od strane nevladinog sektora, Pedagoškog zavoda..
- Školski objekti nisu građevinsko-arhitektonski prilagođeni za nesmetan pristup i kretanje učenika s teškoćama u tjelesnom razvoju.

Osnovne škole ulažu napore za uključivanjem roditelja učenika s poteškoćama u ravoju u planiranje i realizaciju odgojno-obrazovnog rada. Međutim, u određenim kantonima je navedeno da izvjestan broj roditelja učenika s teškoćama u razvoju pokazuje otpor ili izbjegava saradnju, a uzrok ovog problema leži u stigmatizirajućem stavu velikog dijela društva spram osoba s teškoćama u razvoju. Prema tome, roditelji u želji da izbjegnu stigmatizirajući i diskriminatoran odnos okoline prema njihovoj djeci pružaju otpor prema procjeni sposobnosti i identifikaciji njihove djece kao djece s teškoćama u razvoju.

Kao najveći poteškoću na osnovu prethodne rađene analize za djecu sa poteškoćama u razvoju predstavlja dostupnost obrazovanja, tačnije arhitektonske barijere u HNK. Naime, prema podacima prikupljenim sa internet stranica i od lokalnih portala Samo tri škole od ukupno 50 osnovnih škola su u potpunosti prilagođene djeci sa tjelesnim poteškoćama.

Iz škola je rečeno kao se izrada pristupnih rampi u skorijem periodu ne planira, a ističu da je problem finansiranje radova. Ukoliko škole ne mogu finansirati radove, u praksi finansiranje preuzimaju osnivači osnovnih škola, tj. opštine. Na području opštine Mostar trenutno 12 osnovnih škola nema izgrađenu pristupnu rampu. U periodu od 2017. do kraja 2019., još u dvije škole su izgrađene pristupne rampe.

Da bi sva djeca mogla pristupiti, naročito najosjetljivije grupe djece, djeca sa poteškoćama u razvoju, potrebno je sve škole pripremiti za to, prilagoditi pristup i unutrašnjost škola, pripremiti nastavno osoblje, stručne saradnike za život bez diskriminacije.

Sama nemogućnost pristupa obrazovanju predstavljala ugrožavanje prava na obrazovanje.

Posljednjih godina u štampanim medijima su se pojavljivale i izjave roditelja koji se ne slažu sa tim da njihova djeca u školskim klupama sjede sa djecom sa poteškoćama u razvoju, što ukazuje na društvenu neosjetljivost, nesenzibilnost, nivo svjesti.

Nastavnici i učitelji ističu da imaju određenu vrstu podrške, ali da je potrebno još mnogo angažovanosti i stručnog usavršavanja kako bi rezultati bili bolji.

Preporuke:

- Potrebno je nastaviti raditi na uklanjanju arhitektonskih barijera za pristup školskim objektima za učenike s teškoćama u tjelesnom razvoju, kao i na uklanjanju arhitektonskih barijera unutar školskih objekata.
- Važno je ohrabriti nastavnike i škole i pružiti im odgovarajuću podršku da izrađuju i provode individualne prilagođene programe za sve učenike za koje se ustanovi da imaju teškoće u razvoju bez obzira na to jesu li ti učenici prošli postupak procjene sposobnosti od strane stručnih komisija ili ne.
- Neophodno je nastaviti provoditi programe stručnog usavršavanja za nastavnike radi sticanja praktičnih vještina za organizovanje inkluzivnog obrazovanja, kao i razvijati druge vrste podrške nastavnicima u realizaciji inkluzivnog odgoja i obrazovanja.
- Neophodno je razvijati partnerske odnose sa roditeljima i uključiti ih u planiranje i provođenje programa rada. Također je potrebno raditi na podizanju svijesti svih roditelja i učenika o vrijednostima, važnosti i obavezama obrazovnog sistema da osigura inkluzivno obrazovanje s ciljem prevazilaženja negativnih stavova i stigmatizirajućeg odnosa prema učenicima s teškoćama u razvoju.
- Potrebno je osigurati zakonske i druge pretpostavke za efikasnu interresornu i međuinstitucionalnu saradnju, posebno između sektora obrazovanja, zdravstva i socijalne zaštite, radi pružanja optimalne podrške odgojnoobrazovnim ustanovama u organizaciji inkluzivnog obrazovanja.

DJECA POGOĐENA MIGRACIJAMA

U današnje vrijeme sve se više ljudi kreće iz jednog područja u drugo, a to se najčešće događa u velikim skupinama i preko velikih udaljenosti. Ljude koji sele nazivamo migrantima. Migracije su još od davnih historijskih dana imale velik uticaj na ljude i razvitak društva (kolonizacija, osvajanja), danas se pojavljuju u drugačijem obliku. Kao jedna od socijalno ugroženih grupa, migranti se ističu po svom

teškom, kako životnom, tako i socijalnom položaju u društvu. Fenomen migranata u posljednjih nekoliko godina razbuktana je tema te je kao takva otvorila broja pitanja vezana za ljudska prava i slobodne istih. Svima je nama jasno tko je to migrant, no svakako nam nije u potpunosti jasno kroz što sve oni prolaze, koji je put morao biti prijeđen kako bi dospjeli tamo gdje su danas, a samim time, što mi kao zajednica i, u teoriji, zaštitničko društvo činimo za njih.

Od početka 2018. godine, Bosna i Hercegovina je doživjela drastičan porast broja migranata i izbjeglica koji ulaze u zemlju. Prilivom migranata i izbjeglica nadležne institucije su se suočile sa izazovom u pogledu ljudskih i finansijskih resursa. Prema podacima UNHCR-a od januara 2019. godine, u Bosni i Hercegovini ima oko 5 500 migranata, od čega je 134 krenulo u školu, a najveći broj migranata je stigao iz Pakistana, Sirije i Iraka.

Jedno od brojnih područja u kojima su migranti zakinuti i ograničeni jest upravo obrazovanje.

Na osnovu urađene analize i podataka pronađenih na internet stranicama možemo zaključiti da u Mostaru, u Izbjegličkom kampu Salakovac, u naselju Salakovac smješteno 150 – 200 migranata. U kampu je smješteno oko 70 djece za period do 2019. godine.

Ovim centrom upravlja Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice (MLjPI), putem sporazuma sa Ministarstvom sigurnosti nudi smještaj – sa osnovnim uslugama i primarnom zdravstvenom zaštitom – tražiocima azila (maksimalan kapacitet 220) s posebnom pažnjom na porodice. Veliki dio smještajnog kapaciteta je iskorišten ovdje. UNICEF, u saradnji sa World Vision, podržava funkcioniranje Kutka za djecu i Kutka za majke i bebe u CPI.

BHWI, uz podršku UNHCR-a, vodi "Našu školu" kako bi pripremili djecu da uđu u obrazovni sistem.

Iako se čine značajni naponi od strane nevladinog sektora, naročito Fondacija Bosanskohercegovačka inicijativa žena i organizacija World Vision, koji postižu značajne rezultate u razvoju i napretku djece, pitanje je da li će se djeca migranti smješteni u izbjeglički kamp upisati u redovno osnovnoškolsko obrazovanje?

Profesionalci uključeni u obrazovanje djece migranata Sarajevskog i Unsko-sanskog kantona, kao i škole ovih kantona koje su u proteklom periodu uključile djecu migrante u redovni obrazovni proces kreirali su osnovne **preporuke** za inkluziju i integraciju djece u osnovnom obrazovanju:

- Osiguravanje intezivnog kursa Bosanskog jezika, izrada posebnog udžbenika za učenje jezika, radionice i druženja sa drugom djecom, te organizovanje dodatne nastave tokom cijele godine.
- Individualni pristup svakom djetetu, redovni roditeljski sastanci i opisno ocjenjivanje djece.
- Osiguravanje podrške i edukacija prosvjetnih radnika za rad sa djecom u pokretu.

- Mogućnost angažovanja kulturološkog medijatora u obrazovni proces.
- Aktivnosti usmjerene na stvaranje podsticajnog školskog okruženja.

Neminovno je to da su djeca najveće žrtve okolnosti i da treba učiniti sve da im se pomogne da se lakše nose sa situacijom u kojoj su se zatekli.

Najvažniji je individualni i fleksibilni pristup svakom djetetu, koji se pokazao kao najuspješniji “recept” za rad.

SMJERNICE ZA PRAĆENJE PRAVA U OBRAZOVANJU

Za praćenje prava u obrazovanju prvenstveno je potrebno upoznati se sa temom koja će se pratiti, kao i sa pravnim izvorima i sadržajem prava. Države imaju opšteprihvaćene međunarodne pravne obaveze za provedbu prava u obrazovanju, obavezujući se provoditi to pravo.

Poštivanje CRC-a i drugog relevantnog međunarodnog prava opći je cilj praćenja dječjih prava. Mjerenje usklađenosti s nacionalnim zakonskim odredbama i praksama u području diskriminacije djece u obrazovanju i napredak postignut u tom pogledu složeno je pitanje. Činjenica da su škole u kojima djeca provode velik dio svog vremena trebale bi poticati posmatrača da uvijek traže i očekuju kršenja dječjih prava, uključujući u pogledu jednakosti. Drugim riječima, oni koji prate trebaju objektivno i neovisno gledati u ostvarivanje prava djece u obrazovnim sustavima. Za to su potrebne određene vještine i znanje iz područja prava djeteta. Također zahtijeva znanje u nadzoru i evaluaciji. Razlika je u nadzoru i procjeni kada ga provode različite zainteresirane strane.

Specifične su uloge koje se moraju odigrati i nije moguće očekivati da će nadzor države, Ombudsmen za ljudska prava ili nevladinih organizacija, pa čak i praćenje od strane studenata, nastavnika, akademskih institucija, profesionalnih udruga, omladinskih grupa, neovisnih institucija za ljudska prava iste sveobuhvatnosti i kvalitete. Država je odgovorna za cjelovito praćenje, zahtijevajući visoku razinu znanja i vještina. Država mora paziti na ukupne kvantitativne i kvalitativne pokazatelje. Zbog toga je država ta koja mora osigurati sredstva i alate za pojedinačne i neovisne nadzornike. To se može postići izgradnjom kapaciteta, obukom i obrazovanjem, kao i proračunom. Za svaki monitor nediskriminacije djece u obrazovanju korisno je ako postoji razvijeni plan s nizom pokazatelja i srodnim pitanjima. Ako je poštivanje CRC-a sveukupni cilj praćenja dječjih prava u obrazovanju, uvijek postoji potreba za definiranjem određenog cilja. Takvi ciljevi mogu biti tematski ili geografski poput, na primjer, procjene sudjelovanja djece u obrazovanju, provođenja discipline u obrazovanju ili diskriminacije djece u obrazovnom sustavu.

Praktični rad

Nacrt popisa prava, standarda i pokazatelja za mjerenje nediskriminacije u obrazovanju.

Slijedeće vježbanje nije iscrpno.

Ovo je samo primjer: mogući način razvijanja alata za praćenje nediskriminacije u obrazovanju.

Popis sadrži nekoliko praznih redova, koje mogu popuniti osobe koje prate. Oni također mogu formulirati/promijeniti/dodati standarde, ili formulirati/promijeniti/dodati pokazatelje. Osobe koje prate također mogu odlučiti sastaviti detaljne popise pitanja ispod svakog pokazatelja.

- ❖ Popis bi trebao početi kao: **OPŠTI UVOD**
- ❖ Opišite ukratko prava djeteta koje želite nadzirati.

Navedite opštu definiciju određenog prava koje ćete pratiti u međunarodnom pravu, kao i njihovu definiciju u vašim nacionalnim zakonima. U svrhu vježbe to bi moglo da glasi ovako:

„Diskriminacija je definisana kao neopravdana diskriminacija ili nejednako postupanje ili propust (isključenje, ograničenje ili preferencije) u odnosu na pojedince ili grupe, kao i članove njihovih porodica ili bliskih osoba, a temelji se na rasi, boji, porijeklu, nacionalnosti, nacionalno ili etničko porijeklo, jeziku, vjerskim ili političkim uvjerenjima, spolu, rodnom identitetu, seksualnoj orijentaciji, imovini, rođenju, genetskim karakteristikama, zdravstvenom stanju, invalidnosti, bračnom ili porodičnom statusu, prethodnim uvjerenjima, starosti, izgledu, članstvom u političkim, sindikalnim ili drugim organizacijama i druga stvarna ili pretpostavljena osobna obilježja (u daljnjem tekstu se to nazivaju osobnim obilježjima)“.

Specifične mjere uvedene za postizanje pune ravnopravnosti; zaštite i napredovanje osoba ili skupina osoba koje su u obrazovnom procesu u nepovoljnom položaju ne smatraju se diskriminacijom (pozitivno djelovanje). Diskriminacija je zabranjena. Svako dijete ima pravo biti zaštićeno od svih oblika diskriminacije, u skladu sa člankom 2. Konvencije o pravima djeteta i drugim međunarodnim i nacionalnim standardima.

- ❖ Dovršite opšti uvod: Za određenu temu nediskriminacije u obrazovanju, dodajte opšte informacije i definicije o pravima u obrazovnom sistemu, slijedeći prethodni primjer. Objasnite kako se odnose na pravo na nediskriminaciju.

DESNO: 1. Kontekst članka 2. Konvencije o nediskriminaciji

- ❖ Opišite pravo koje ćete pratiti kako biste dobili detaljnu sliku odabranog područja. Navedite njegove pravne izvore: međunarodni ugovor, međunarodni dokument, nacionalno pravo, nacionalni dokument ili drugo. Npr, možete započeti s jednim i dodati druge izvore:

Članak 2. Konvencija o pravima djeteta o nediskriminaciji jedno je od temeljnih načela CRC-a, u skladu sa kojim sva djeca imaju pravo na njih s poštovanjem kako bi ostvarili svoj puni potencijal.

- ❖ Nakon toga „dekomponirajte“ pravo: utvrdite njegove bitne elemente, definirajte ih za zasebne standarde koji će vam pomoći u razvoju pokazatelja za praćenje Npr:

Standard 1.1. Sva djeca se tretiraju s poštovanjem i dostojanstvom bez obzira na rasu, boju, spol, jezik, vjeru, političko ili drugo mišljenje, nacionalno, etničko ili socijalno porijeklo, imovinu, razinu sposobnosti, rođenje ili drugi status djeteta, njegovih roditelja ili zakonskog staratelja

- ❖ Slobodno unesite objašnjenje/više informacija o standardu, poput opisa ili primjera ili čak sudionika odgovornih za provedbu. Nakon toga ćete imati dovoljno materijala da dodatno razgradite do njegovih najmanjih dijelova, kao što su na primjer, pokazatelji za ovaj standard:

Standard 1.2. Djeca i školsko osoblje su informisani o diskriminaciji i poznaju njihova prava i obaveze.

Objašnjenje: Djeca i odrasli u školi imaju pravo biti informisani o svojim pravima, biti u mogućnosti djelovati u skladu s tim. Informacije o diskriminaciji trebaju biti jasne i trebale bi poslati poruku da se diskriminacija neće tolerisati i da će žrtve biti zaštićene. Informacije također pomažu učenicima i osoblju da shvate koje je ponašanje diskriminirajuće.

Standard 1.3. Škola vodi evidenciju o diskriminiranoj djeci i njihovim roditeljima/starateljima i poduzima odgovarajuće mjere za sprječavanje takve diskriminacije.

- ❖ To je primjer stavljanja problema u kontekst više članaka CRC-a. Vrijednost takvog pristupa je što odražava nedjeljivost dječijih prava. Nisu dovoljne preciznosti u rješavanju nediskriminacije djece u školskom okruženju s obzirom na njihov identitet i pripadnost manjinskim grupama. Naći ćete više uputa sa standardima i pokazateljima pod ovim naslovom.

Konvencija o pravima djeteta u članku 7. priznaje pravo svakog djeteta na ime i državljanstvo i pravo na njega. Članak 8. Konvencija regulira pravo svakog djeteta na očuvanje svog identiteta, imena i porodičnog odnosa.

U skladu sa člankom 30. CRC-a, za svako dijete koje pripada etničkoj, vjerskoj ili nacionalnoj manjini, dopušteno je članovima njegove skupine da uživaju u svojoj kulturi, upražnjavaju svoja prava i govore svoj jezik.

Standard 2.1. Obrazovna ustanova poštuje djetetovo ime, nacionalnost i djetetov odnos prema etničkoj, vjerskoj ili drugoj kulturnoj skupini.

Kontekst članka 28. Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom

Članak Konvencije jamči pravo na obrazovanje za svu djecu u skladu sa svojim sposobnostima i interesima. Sa stajališta nediskriminacije to znači da je dostupnost obrazovanja i informacija u obrazovnim ustanovama zagarantirana svakom djetetu; da se djeca mogu upisati u školu koju žele u skladu sa zakonom i da sva djeca imaju pravo da završe obavezno obrazovanje.

Standard 3.1. Sva djeca upisuju se u školu po svom izboru, u skladu sa zakonom.

Standard 3.2. Škola provodi programe i metode koje svakom djetetu omogućuju da ostvari svoj maksimalni potencijal i postigne opšte standarde učenja i obrazovanja.

Primjer vježbe jednostavne vježbe praćenja ostvarivanja prava djece u školi:

OPŠTI UVOD

Diskriminacija je definirana kao svaka neopravdana diskriminacija ili nejednako postupanje ili propust (isključenje, ograničenje ili preferencije) u odnosu na pojedince ili grupe, kao i članove njihovih obitelji ili bliskih osoba, a temelji se na rasi, boji, porijeklo, nacionalnost, nacionalno ili etničko podrijetlo, jezik, vjerska ili politička uvjerenja, spol, rodni identitet, seksualna orijentacija, imovina, rođenje, genetske karakteristike, zdravstveno stanje, invalidnost, bračni ili porodični status, prethodna uvjerenja, starost, izgled, članstvo u političke, sindikalne i druge organizacije i druga stvarna ili pretpostavljena osobna obilježja (u daljnjem tekstu se to nazivaju osobnim obilježjima). Diskriminacija je zabranjena. Svako dijete ima pravo biti zaštićeno od svih oblika diskriminacije, u skladu s člankom 2. Konvencije o pravima djeteta i drugim međunarodnim i nacionalnim standardima.

Kontekst člana 2 CRC Konvencije o nediskriminaciji jedno je od temeljnih načela CRC-a, a u skladu s kojim sva djeca imaju pravo na njih i da poznaju svoja prava s poštovanjem kako bi ostvarili svoj puni potencijal.

Standard 1.1. Sva djeca s tretiraju s poštovanjem i dostojanstvom bez obzira na rasu, spol, jezik, vjeru političko i drugo mišljenje, nacionalno, etničko ili socijalno porijeklo, imovinu, razinu sposobnosti, rođenje ili drugi status djeteta, njegovog roditelja ili zakonskog staratelja.

Pokazatelj: (ovdje možete napisati primjer u školstvu, pozitivan ili negativan, sudionike koji su odgovorni za njegovu implementaciju)

(pozitivan) Svi učenici četvrtih razreda (dječaci, djevojčice, romi, djeca sa emocionalnih poteškoćama) učestvuju u pripremi priredbe za Dan škole.

(negativan) U pripremi priredbe za Dan škole ne učestvuje 5 učenika romske populacije jer ne poznaju dovoljno dobro bosanski jezik, a nema dovoljno vremena za pripremu.

Za provedbu navedene aktivnosti odgovorni su učitelj, pedagog i direktor.

Standard 1.2. Djeca i školsko osoblje su informisani o diskriminaciji i poznaju njihova prava i obveze.

Pokazatelj: (negativan) Djeca Romske populacije nisu upoznata sa svojim pravima na jednakopravnost, nikada nisu ni učili o tome. Učitelj kaže da nema dovoljno vremena za pripremu, odnosno ni učitelj nije dovoljno informisan, ne posjeduje znanja o pravima i senzibilitet za poštivanje prava.

Standard 1.3. Škola vodi evidenciju o diskriminiranoj djeci i njihovim roditeljima / starateljima i poduzima odgovarajuće mjere za sprečavanje takve diskriminacije.

Pokazatelj: Pedagog primjećuje kršenje osnovnih prava djeteta. Upoznaje učitelja o pravima djece i kršenju istih, vrši razgovore sa učiteljom i direktorom, kao i školskim osobljem, tražeći dodatnu podršku za pomoć učitelju u uključivanju i ostalih 5 učenike u pripremu školske priredbe.

Važno je napomenuti da da nijedan model praćenja ne provjerava sve situacije i postavke. Prema tome bi se predloženi popis standarda i pokazatelja kao alat za praćenje dječijih prava (u ovom slučaju prava djece u obrazovanju) trebao shvatiti kao smjernica, a ne kao potpuni model. Popis naveden u ovom poglavlju je ograničen, što odražava činjenicu da su prava djeteta složena; da ih treba nadzirati uzimajući u obzir njegovu međusobnu povezanost i činjenicu da praćenje jednog sudionika (npr škole) daje samo djelomične odgovore koji su potrebni za ocjenu sveukupne nediskriminacije u obrazovanju.

Ovo je primjer za korak po korak pristup da se poduzmu ambicioznije vježbe praćenja, u ovom ili bilo kojem drugom području prava djeteta. I posljednje, ali ne najmanje bitno, korisnost ovog popisa standarda i pokazatelja ovisiti će o vrsti i stepenu obrazovanja kojeg ima osoba koja je zadužena za praćenje. Studenti npr., praktičari s bogatim znanjem i metodološkim vještnama o ljudskim pravima mogu ga smatrati previše osnovnim; drugi studenti i praktičari ovaj alat mogu smatrati jako izazovnim.

Mehanizmi za koordinaciju i praćenje dječijih prava u Bosni i Hercegovini postoje i treba ih ojačati i uskladiti njihovo funkcionisanje širom zemlje kako bi se snažnije ostvarila prava sve djece u Bosni i Hercegovini, uključujući i ranjivu djecu, kao što su djeca sa poteškoćama u razvoju, romska djeca, djeca koja žive u siromaštvu, djeca izbjeglica i migranata, djeca bez roditeljskog staranja, djeca sa rizikom odvajanja od svojih porodica i djeca u vanrednim situacijama.

V. Odgovorni za zaštitu i poštivanje prava djece

Na nivou Bosne i Hercegovine glavni nosioci odgovornosti za zaštitu prava djece i pitanja zaštite su:

- BiH Ministarstvo civilnih poslova
- BiH Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice
- Institucija ombudsmena Bosne i Hercegovine

Na nivou Federacije Bosne i Hercegovine glavni nosioci odgovornosti za zaštitu prava djece i pitanja zaštite su:

- Federalno Ministarstvo rada i socijalne politike
- kantonalne vlade

Na nivou opština glavni nosioci odgovornosti za zaštitu dječijih prava u obrazovanju je Grad Mostar i Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta HNK/Ž.

Kao nosioci odgovornosti u zaštiti djece navode se i:

- **Roditelji**, čija je osnovna odgovornost da brinu za razvoj i odgoj, zdravlje i školovanje (upis u školu, redovno pohađanje nastave, pristup obrazovanju u skladu sa godinama i sposobnostima) djeteta, da zadovolje njegove potrebe, štite njegova lična i imovinska prava i interese, štite dijete od nasilja i zlostavljanja, pružaju mu podrška, žive sa djetetom ili održavaju redovne kontakte, privremeno povjere dijete trećem licu ili instituciji uz odobrenje Centra za socijalni rad. Oba roditelja imaju jednake odgovornosti. Brojna su ograničenja i prepreke u ispunjavanju ovih odgovornosti: siromaštvo, nezaposlenost, stambeni problemi, zdravstveni problemi, nasilje u porodici, nizak stepen obrazovanja i mnoga druga.
- **Staratelji** mogu biti članovi šire porodice, direktori institucija ili uposlenici Centra za socijalni rad. Staratelj djeteta je dužan, jednako kao i roditelj, da se stara o ličnosti djeteta, njegovim pravima i interesima, pogotovo za zdravlje djeteta, odgoj, obrazovanje, pripremu djeteta za samostalan život i rad, upravljanje imovinom uz poštovanje mišljenja djeteta. On je pravni zastupnik djeteta, a njegova je uloga, između ostalog, i da daje odobrenje za usvojenje djeteta i smještaj u hraniteljsku porodicu. Staratelj mora imati odobrenje Centra za socijalni rad za poduzimanje mjera u odnosu na dijete, kao što je, na primjer, smještaj u instituciju ili kod treće osobe, prekid školovanja i sl. Prepreke u ispunjavanju odgovornosti uglavnom nastaju zbog nedostatka profesionalnog nadzora i praćenja nakon smještaja kod šire porodice, što je, opet, uslovljeno nedovoljnim resursima i velikim brojem djece koju staratelj ima dužnost da prati.
- **Organizacije civilnog društva** uglavnom rade na zagovaranju, pružanju socijalnih usluga, jačanju profesionalnih kapaciteta, izvještavanju, učešću u radnim grupama pod pokroviteljstvom vladinih i međunarodnih organizacija. Ograničenja i prepreke ogledaju se u ovisnosti o donatorskom finansiranju, pomanjkanju povjerenja od strane vladinih organa, koji često oklijevaju da angažuju organizacije civilnog društva kao

pružaocje usluga. Prisutan je i nedostatak standarda, kao i nedovoljna transparentnost u aktivnostima organizacija.

- **Međunarodne vladine i UN organizacije:** Osnovne nadležnosti su vezane za pružanje tehničke i finansijske pomoći vlastima po pitanju razvoja politika/strategija, pravne reforme, jačanje kapaciteta, monitoringa i evaluacije, prikupljanja i analize podataka, istraživanja, zagovaranja, razvoja ekspertize ogranizacija civilnog društva, obezbjeđenja njihove saradnje sa vlastima. Ograničenja i prepreke: vlasti najčešće ne gledaju na međunarodne organizacije kao izvor stručnosti, već finansiranja, a što je rezultat politika međunarodne zajednice generalno u proteklih 15 godina u BiH, jer su međunarodne organizacije radile posao vlasti, dajući vlastima sredstva a da zauzvrat nisu tražile odgovornost.
- **Nevladine organizacije** uglavnom rade na pitanjima zagovaranja, implementacije projekata o zaštiti dječijih prava, pružanja usluga za jednako obrazovanje djece, jačanje porodice, rad sa porodicama i zajednicom, razvoju standarda, jačanju kapaciteta. Osnovno ograničenje je nedostatak čvrstih sporazuma sa vladinim organima, što bi trebalo da doprinese održivosti projekata i inicijativa.
- **Donatori**

„Odrasli su dužni štiti djecu od zla, ali to je moguće samo ako raspolažu dovoljnim saznanjima da bi mogli

procijeniti kada je dijete u opasnosti.“ Christiane Sanderson

VI. Literatura

- Analiza „Zaštita dječijih prava u osnovnoškolskom obrazovanju u Mostaru – trenutna situacija“ (2020.), Centar za psihološku podršku SENSUS
- Socijalna i ljudska prava ranjivih grupa, Vodič za profesionalce (2017.), Deutsche Gesellschaft für
- Smjernice za prepoznavanje diskriminacije u oblasti obrazovanja u Bosni i Hercegovini, Misija OSCE
- Strategija za unapređenje prava i položaja osoba s invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine (2016.), Vlada Federacije Bosne i Hercegovine
- Smjernice za poboljšanje položaja romske djece u BiH – socijalna uključenost" (2013.), Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine
- Okvirni akcioni plan o obrazovnim potrebama Roma/Romkinja u Bosni i Hercegovini (2018-2022), Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine
- Preporuke za dalji rad na pitanjima obrazovnih potreba Roma na području HNK, (2018.), Centar za psihološku podršku SENSUS
- I N F O R M A C I J A „Analiza stepena inkluzivnosti osnovnog obrazovanja u Federaciji Bosne i Hercegovine“ (2015.), Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke
- AŽURIRANI MEĐUAGENCIJSKI OPERATIVNI PODACI – SITUACIJA SA IZBJEGLICAMA I MIGRANTIMA – BOSNA I HERCEGOVINA
- Specijalni izvještaj o stanju u oblasti migracija u Bosni i Hercegovini, Novembar, 2018.
- POLOŽA DJECE U BOSNI I HERCEGOVINI, 2010., SOS Dječija sela Bosna i Hercegovina

Dostupno na internet stranicama:

- https://ec.europa.eu/anti-trafficking/sites/antitrafficking/files/eu_guidelines_rights_of_child_0.pdf?fbclid=IwAR25pKWq1Nv0RgiaUyEcqTML4zexkeLOXAK2jNJMgDAM9-3TyOkCI5E3OIM
- <https://www.unicef.org/bih/pri%C4%8De/obrazovanje-djece-izbjeglica-migranata-i-tra%C5%BEilaca-azila-svako-dijete-je-posebno>
- <https://www.irh.hr/izdvojeno/integracija-2/685-esejski-rad-pravo-na-obrazovanje-i-ukljucivanje-migranata-u-obrazovni-sustav>

VII. Prilozi

A. Pregled zakona iz oblasti obrazovanja

USTAVNE JEDINICE	NAZIV ZAKONA	SLUŽBENI GLASNIK	
		Broj	Naziv
BOSNA I HERCEGOVINA	Okvirni zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju u BiH Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH Okvirni zakon o visokom obrazovanju u BiH	88/07 18/03 59/07, 59/09	Službeni glasnik Bosne i Hercegovine
REPUBLIKA SRPSKA	Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju Zakon o osnovnom vaspitanju i obrazovanju Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju Zakon o visokom obrazovanju Zakon o obrazovanju odraslih	79/15 44/17 74/08, 106/09, 104/11, 33/14 73/10, 104/11, 84/12, 108/13, 44/15, 90/16 59/09, 1/12	Službeni glasnik Republike Srpske
FBIH			
1. Unsko-sanski kanton	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju Zakon o osnovnom i općem srednjem odgoju i obrazovanju Zakon o srednjem obrazovanju Zakon o visokom obrazovanju Zakon o obrazovanju odraslih	03/97, 6/05, 23/11 5/04, 7/10, 11/05 17/12 8/09, 9/10, 4/11, 6/13 10/13	Službeni glasnik Unsko-sanskog kantona
2. Posavski kanton	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju Zakon o osnovnom školstvu Zakon o srednjem školstvu Zakon o visokom obrazovanju Zakon o obrazovanju odraslih	8/08 3/04, 4/04, 8/08, 7/12, 10/13, 10/16 3/04, 4/04, 3/08, 8/08, 4/11, 7/12, 10/13, 10/16 1/10, 4/11 /	Narodne novine Županije Posavske
3. Tuzlanski kanton	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju Zakon o srednjem obrazovanju i odgoju Zakon o visokom obrazovanju Zakon o obrazovanju odraslih	12/09, 8/11, 10/1 9/15, 6/16 17/11, 9/15, 6/16 7/16, 10/16 9/15	Službene novine Tuzlanskog kantona
4. Zeničko-dobojski kanton	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju Zakon o osnovnoj školi Zakon o srednjoj školi Zakon o visokom obrazovanju Zakon o obrazovanju odraslih	7/10, 8/11 5/04, 20/07, 9/11, 4/14 6/09, 9/13, 13/13, 4/15 5/14	Službene novine Zeničko-dobojskog kantona
5. Bosansko-podrinjski kanton Goražde	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju Zakon o srednjem obrazovanju i odgoju Zakon o visokom obrazovanju Zakon o obrazovanju odraslih	15/09, 7/14 05/16 10/11, 05/16 2/10, 12/14 5/15	Službene novine Bosanskopodrinjskog kantona Goražde
6. Kanton Središnja Bosna / Srednjobosanski kanton	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju Zakon o osnovnoj školi Zakon o srednjoj školi Zakon o visokom obrazovanju Zakon o obrazovanju odraslih osoba	8/17 11/01, 17/04 11/01, 17/04, 15/1 4/13 5/17	Službene novine Srednjobosanskog kantona Kantona Središnja Bosna
7. Hercegovačko-neretvanski kanton	Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju Zakon o srednjoškolskom odgoju i obrazovanju Zakon o visokom obrazovanju Zakon o obrazovanju odraslih	5/00, 4/04, 5/04, 1/14, 7/16 8/00, 4/04, 5/04 8/06 4/12 /	Narodne novine Hercegovačkoneretvanske županije, službeno glasilo / Službene novine Hercegovačko-neretvanskog kantona, službeno glasilo

8. Zapadnohercegovački kanton	Zakon o predškolskom odgoju/ Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj školi Zakon o odgoju i obrazovanju u srednjoj školi Zakon o visokom obrazovanju Zakon o obrazovanju odraslih	/ 20/17 20/17 10/09 17/15	Narodne novine Županije Zapadnohercegovačke
9. Kanton Sarajevo	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju Zakon o srednjem obrazovanju Zakon o visokom obrazovanju Zakon o obrazovanju odraslih	26/08 23/17 23/17 33/17 40/15	Službene novine Kantona Sarajevo
10. Kanton 10	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju Zakon o obrazovanju u osnovnim i srednjim školama Zakon o visokom obrazovanju Zakon o obrazovanju odraslih	13/07, 19/07, 39/08, 21/10, 48/16 10/08, 25/08, 4/13, 48/16, 22/17 30/09 /	Službeni glasnik Brčko distrikta BiH
BRČKO DISTRIKT BIH	Zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju Zakon o obrazovanju u osnovnim i srednjim školama Zakon o visokom obrazovanju Zakon o obrazovanju odraslih	13/07, 19/07, 39/08, 21/10, 48/16 10/08, 25/08, 4/13, 48/16, 22/1 30/09 /	Službeni glasnik Brčko distrikta BiH

B. Pregled ustava u BiH

USTAVNE JEDINICE		USTAV	SLUŽBENI GLASNIK	
			Broj	Naziv
BOSNA I HERCEGOVINA		Ustav Bosne i Hercegovine	Aneks 4. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, 25/09	Službeni glasnik Bosne i Hercegovine
REPUBLIKA SRPSKA		Ustav Republike Srpske	21/92, 28/94, 8/96, 13/96, 15/96, 16/96, 21/96, 21/02, 26/02, 30/02, 31/02, 69/02, 31/03, 98/03, 115/05, 117/05, 48/11	Službeni glasnik Republike Srpske
FBiH		Ustav Federacije Bosne i Hercegovine	1/94, 13/97, 16/02, 22/02, 52/02, 18/03, 63/03, 9/04, 20/04, 33/04, 71/05, 72/05, 88/08	Službene novine Federacije BiH
FBiH	Unsko-sanski kanton	Ustav Unsko-sanskog kantona	1/04	Službeni glasnik Unsko-sanskog kantona
	Posavski kanton	Ustav Županije Posavske	1/96, 3/96, 7/99, 3/00, 5/00, 7/04	Narodne novine Županije Posavske
	Tuzlanski kanton	Ustav Tuzlanskog kantona	7/97, 3/99, 13/99, 10/00, 14/02, 6/04, 10/04	Službene novine Tuzlanskog kantona
	Zeničko-dobojski kanton	Ustav Zeničko-dobojskog kantona	16/96, 12/04	Službene novine Zeničko-dobojskog kantona
	Bosansko-podrinjski kanton Goražde	Ustav Bosansko-podrinjskog kantona Goražde	8/98, 10/00, 5/03	Službene novine Bosansko-podrinjskog kantona Goražde
	Kanton Središnja Bosna / Srednjobosanski kanton	Ustav Kantona Središnja Bosna / Ustav Srednjobosanskog kantona	1/97, 5/97, 6/97, 2/98, 7/98- ispravka teksta, 8/98, 10/2000, 8/03, 2/04, 14/04),	Službene novine Srednjobosanskog kantona Kantona Središnja Bosna
	Hercegovačko-neretvanski kanton	Ustav Hercegovačko-neretvanske županije / Ustav Hercegovačkoneretvanskog kantona	2/98, 3/98, 4/00, 7/04	Narodne novine Hercegovačko-neretvanske županije, službeno glasilo / Službene novine Hercegovačko-neretvanskog kantona, službeno glasilo
	Zapadnohercegovački kanton	Ustav Županije Zapadnohercegovačke	1/96, 2/99, 14/00, 17/00, 1/03, 10/04 i 17/11	Narodne novine Županije Zapadnohercegovačke
	Kanton Sarajevo	Ustav Kantona Sarajevo	1/96, 2/96, 3/96, 16/97, 14/00, 4/01, 28/04, 6/13, 31/17	Službene novine Kantona Sarajevo
	Kanton 10	Ustav Hercegbosanske županij	1/96, 3/96, 9/00, 9/04, 10/05	Narodne novine Hercegbosanske županije, službeno glasilo
BRČKO DISTRIKT		Statut Brčko distrikta BiH – prečišćeni tekst	2/10	Službeni glasnik Brčko distrikta BiH